

Jemielity, Witold

Szkoły powszechne w powiecie łomżyńskim w latach 1864-1914

"Studia Łomżyńskie", 3, 1991, s. [7]-32

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WITOLD JEMIELITY (Łomża)

Szkoły powszechne w powiecie łomżyńskim w latach 1864—1914

Wstęp

Temat obejmuje szkolnictwo powszechne w powiecie łomżyńskim od upadku powstania styczniowego do wybuchu I wojny światowej. Były to czasy represji politycznych po nieudanym zrywie wolnościowym.

Istnieje bogata literatura o szkolnictwie w Królestwie Polskim, jednak głównie o charakterze ogólnym, bez wnikania w konkretną sytuację mniejszych jednostek administracyjnych. Dla guberni łomżyńskiej wyjątek stanowi opracowanie A. Dobrońskiego *Szkolnictwo elementarne w guberni łomżyńskiej 1865—1915*. Autor przedstawił ogólny rys oświaty w guberni, podał zestawienia statystyczne, ale nie zajmował się poszczególnymi powiatami, gminami czy szkołami.

Pozostaje więc potrzeba badań szczegółowych i takowe podjął autor niniejszego artykułu w pracach drukowanych w 1991 r. *Parafialne szkoły elementarne w guberni augustowskiej 1815—1848*, *Szkoły powszechne w powiatach ostrołęckim i ostrowskim w latach 1795—1914*, *Szkoły powszechne w województwie białostockim w latach 1919—1939*, *Szkoły średnie i zawodowe w województwie białostockim w latach 1919—1939*.

W Archiwum Państwowym w Łomży znajdują się akta powiatu łomżyńskiego z lat po powstaniu styczniowym. Akta dotyczą całokształtu życia w powiecie, m. in. spraw szkolnych. Zachowały się sprawozdania wójtów o szkołach na swoim terenie, spisy wydatków, podania mieszkańców gmin, relacje policji o szkołach tajnych, opisy wydarzeń z 1905 r. Są to rękopisy, wszystkie w języku rosyjskim. Autor przebadł także akta z Archiwum Państwowego w Białymstoku. Dotyczą one administracji na szczeblu guberni. Są tam głównie relacje strażników gminnych o szkołach w terenie. Autor wykorzystał ponadto akta z

Archiwum Diecezjalnego w Łomży. Szczególnie cenne okazały się sprawozdania proboszczów o szkołach z 1898 r. Przez wiele lat wydawano drukiem *Obzory łomżyńskiej guberni* i *Pamiętnyje książki łomżyńskiej guberni*. Były to druki urzędowe w języku rosyjskim, traktujące m. in. o sprawach szkolnych, głównie o charakterze statystycznym.

Sytuacja szkolnictwa w XIX i na początku XX w.

1. Szkolnictwo przed 1864 r.

W średniowieczu przy kościele parafialnym znajdowała się z reguły szkoła, w której uczono dzieci czytać, pisać, rachować i śpiewać pieśni kościelne. Sobór Laterański IV z 1215 r. nakazał utrzymywać nauczyciela przy lepiej uposażonym kościele. W Polsce pierwsze wzmianki

Mapa 1. Powiat łomżyński w latach 1864—1914

o szkołach parafialnych pojawiły się w pierwszej połowie XIII w., a w XIV w. szkoła taka była powszechnym zjawiskiem. W Polsce do drugiej połowy XVIII w. nie istniało państwowe ustawodawstwo dotyczące podstawowego szkolnictwa powszechnego. Całokształt działalności tego szkolnictwa normowały ustawy kościelne wydawane przez synody prowincjonalne i diecezjalne. Ten ścisły związek szkoły wiejskiej z parafią utrzymał się za czasów Komisji Edukacji Narodowej i Komisji Porządkowych Cywilno-Wojskowych powołanych przez Sejm Czteroletni mimo opracowania nowych programów dla szkół parafialnych i poddania ich pod nadzór władzy państwowej¹.

Rząd pruski zobowiązał wszystkich mieszkańców do składek na cele szkolne. Powtórzono to w ustawie szkolnej w 1808 r. za Księstwa Warszawskiego. W 1821 r. namiestnik Królestwa Polskiego, J. Zajączek, zwolnił ludność od obowiązkowych opłat, co spowodowało gwałtowny spadek liczby szkół. W 1834 r. powrócono do opłat i wiele szkół wznowiło działalność, chociaż nie na długo. W 1862 r. hrabia Wielopolski obniżył płatności szkolne, lecz wybuch powstania stanął na przeszkodzie zmianom².

Zmienność polityki szkolnej przejawiała się w liczbie szkół i uczniów. W 1819 r. w Królestwie Polskim jedna szkoła wiejska przypadała na 4064 mieszkańców, a 60 uczniów na 10 tys. ludności. W 1827 r. jedna szkoła wiejska obejmowała 12 207 mieszkańców, a 21 dzieci chłopskich na 10 tys. ludzi korzystało ze szkoły o jednym nauczycielu. Po powstaniu listopadowym znacznie wzrosła liczba szkół; w 1848 r. jeden uczeń przypadał na 67 mieszkańców. W ciągu szóstego dziesięciolecia liczba szkół wiejskich spadła z 751 do 557. W 1860 r. w Królestwie Polskim było 79,2% analfabetów, a 17,8% ludności zaledwie umiało czytać³.

2. Szkolnictwo po powstaniu styczniowym

Po stłumieniu powstania styczniowego Królestwo Polskie znalazło się pod nieograniczoną władzą rosyjskiej biurokracji. Nowy aparat urzędniczy obsadzili niemal bez wyjątku Rosjanie przybyli z Cesarstwa. W

¹ M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu Północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych*, Płock 1987, s. 11.

² W. Jemielity, *Parafialne szkoły elementarne w guberni augustowskiej 1815—1848*, „Rocznik Białostocki” t. XII, s. 239; S. Kieniewicz, *Historia Polski 1795—1918*, Warszawa 1969, s. 242.

³ S. Kieniewicz, *Kultura polska w połowie XIX wieku*, (w:) *Historia Polski* t. 2, 1764—1864, cz. III, 1831—1845, Warszawa 1959 s. 395.

urzędach aż do najniższych szczebli zaprowadzono język rosyjski. Wraz ze śmiercią cara Aleksandra II w 1881 r. uległ jeszcze spotęgowaniu nacisk policyjny. W dwa lata później urząd generała gubernatora Królestwa Polskiego objął osławiony rusyfikator Osip Hurko. W 1894 r. car Mikołaj II rozpoczął rządy od złagodzenia kursu politycznego. Jednak dopiero w 1905 r. carat skapitulował i przyznał społeczeństwu podstawowe swobody demokratyczne⁴.

Zmiany na gorsze uwidoczniły się także w szkolnictwie. Naczelną władzą szkolną od 1815 r. była Komisja Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W 1840 r. utworzono Okręg Naukowy Warszawski, na wzór podobnego w Cesarstwie Rosyjskim. Reformy Wielopolskiego z 1862 r. ujawniły się w oświacie nawiązaniem do ducha polskiego: przywrócono dawną nazwę władz szkolnych. Po powstaniu styczniowym ponownie zlikwidowano Komisję Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a jej miejsce zajął Okręg Naukowy Warszawski poddany bezpośrednio ministerstwu w Petersburgu⁵.

W 1864 r. wyłączone szkolnictwo spod opieki parafii i dworu, a przekazano je gminom⁶. W 1875 r. zmieniono nazwy szkół powszechnych według wyznania katolickiego i prawosławnego, a wprowadzono nazwy: szkoła wiejska, szkoła gminna i szkoła miejska; ewangelickie kantorki i szkółki żydowskie pozostały przy dawnych nazwach⁷. Szkoła wiejska obejmowała swoim zasięgiem jedną lub kilka wsi, szkoła gminna skupiała dzieci z całej gminy, szkoła miejska przyjmowała dzieci z miasta. W większości szkół uczył jeden nauczyciel; była to szkoła jednoklasowa. Dzieci uczęszczały do niej przez trzy lata. W szkole dwuklasowej, czyli z dwoma nauczycielami nauka trwała w zasadzie pięć lat, a w szkole miejskiej sześć lat; do 1913 r. w guberni łomżyńskiej nie było szkoły miejskiej. W 1900 r. w Królestwie Polskim istniało zaledwie 96 szkół dwuklasowych i ponad 3000 jednoklasowych. Nieliczne dzieci mogły więc przejść ze szkoły jednoklasowej do wyżej zorganizowanej⁸.

⁴ J. Buszko, *Historia Polski 1864—1948*, Warszawa 1978, s. 56, 57.

⁵ J. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej 1795—1945*, Warszawa 1980, s. 137.

⁶ ArŁm [Archiwum Diecezjalne w Łomży], Akta szkół gimnazjalnych i parafialnych 1842—1898, sygn. II 355 k. 269, 329, 333, 339.

⁷ H. Konic, *Kartka z dziejów oświaty w Polsce*, Kraków 1895, s. 121.

⁸ R. Kucha, *Oświata elementarna w Królestwie Polskim w latach 1864—1914*, Lublin 1982, s. 20, 32, 109, 113; E. Podgórska, *Szkolnictwo elementarne w Łodzi w latach 1808—1914*, Łódź 1966, s. 96, 151. A. Dobroński, *Szkolnictwo elementarne w guberni łomżyńskiej 1866—1915*, Zeszyty Naukowo-Dydaktyczne, z. 10, t. 4 Białystok 1975 s. 100.

Przed powstaniem styczniowym nauczano po polsku, chociaż w 1840 r. zalecano jako przedmiot język rosyjski. Po upadku powstania dawne przepisy obowiązywały do 1872 r., wówczas wprowadzono naukę czytania i pisanie po rosyjsku. W dwa lata potem poczęto stosować w Okręgu Naukowym Warszawskim przepisy obowiązujące formalnie jedynie na obszarze Cesarstwa. Nie przewidywano w nich w ogóle nauki języka polskiego, chyba że w przypadku istotnej potrzeby⁹. Odrębne przepisy dla szkół powszechnych w samym Królestwie ogłoszono w 1885 r. wprowadzając obowiązkowo język rosyjski do nauczania wszystkich przedmiotów z wyjątkiem języka polskiego i religii, jeżeli w przypadku dwu ostatnich rodzice wyrazili życzenie i uzgodnili to z władzami szkolnymi. Na język polski przeznaczono dwie godziny tygodniowo¹⁰.

Przepisy te obowiązywały dwadzieścia lat. W 1905 r. rząd zezwolił na posługiwanie się językiem polskim przy nauczaniu arytmetyki w klasie pierwszej, w rok później także przy innych przedmiotach z wyjątkiem lekcji języka rosyjskiego. Podczas przerw lekcyjnych dzieci mogły odtąd rozmawiać w języku ojczystym. W 1908 r. rząd znów polecił, by w szkołach podstawowych wprowadzić elementarz rosyjski¹¹.

Brak większej liczby szkół, znaczna odległość do nich i obcy dzieciom język nauczania skłaniały rodziców do organizowania w okresie zimowym prywatnych form nauczania. Takie nielegalne szkoły działały w ukryciu. W 1883 r. rząd polecił zamykać „tajne szkoły”, a rodzicom i nauczycielom wymierzać kary pieniężne¹². To rozporządzenie obowiązywało do 1905 r.

W październiku tego roku rząd pozwolił na zakładanie szkół prywatnych z polskim językiem nauczania, jednak lekcje języka rosyjskiego, historii i geografii odbywały się w języku rosyjskim. W krótkim czasie powstało wiele polskich szkół, głównie dzięki stowarzyszeniu oświatowemu o nazwie Polska Macierz Szkolna¹³. W 1907 r. rząd zawiesił działalność tego stowarzyszenia, ale nie potrafił już powstrzymać rozwoju polskiej oświaty¹⁴.

⁹ H. Konic, *Kartka...*, s. 129.

¹⁰ R. Kucha, *Oświata...*, s. 29.

¹¹ E. Podgórska, *Szkolnictwo...*, s. 134, 150, 151. APŁ. P[Archiwum Państwowe w Łomży, zespół Policmajstra], sygn. 137 k. 11.

¹² E. Staszyński, *Polityka oświatowa caratu w Królestwie Polskim od powstania styczniowego do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1968, s. 135, 206, 210.

¹³ Tamże, s. 206, 209.

¹⁴ APŁ. P, sygn. 166 k. 19.

3. Powiat łomżyński

Łomża jako miasto i siedziba powiatu miała bogatą przeszłość; w niniejszym szkicu ograniczono się do XIX w. W 1815 r. Królestwo Polskie podzielono na osiem województw, a te na powiaty. Łomżę włączono do województwa augustowskiego i w jego granicach miasto pozostało do 1866 r. Po powstaniu styczniowym powiększono liczbę guberni (ta nazwa obowiązywała od 1837 r.) tworząc siedzibę guberni w Łomży. W jej skład weszły powiaty: kolneński, łomżyński, makowski, mazowiecki, ostrołęcki, ostrowski, pułtuski i szczuczyński. W 1893 r. przeniesiono powiat pułtuski do guberni warszawskiej, a w 1912 r. do guberni łomżyńskiej dodano powiat węgrowski¹⁵.

Tabela 1. Obszar gmin i liczba ludności w 1899 r.

Gmina	Obszar dziesięcin	Ludność		
		mężczyzn	kobiet	razem
Bożejewo	10844	4639	4145	8784
Chlebotki	14383	4177	3993	8170
Długobórz	13000	3529	3866	7395
Drozdowo	14039	5632	5687	11319
Kossaki	15812	3863	3873	7736
Kupiski	13299	3985	3845	7830
Lubotyń	7850	2431	2239	4670
Miastkowo	7910	2990	2932	5922
Nowogród	3300	1834	1691	3525
Puchały	13165	3488	3494	6982
Szczepankowo	6867	3044	3100	6144
Szumowo	11150	2856	2842	5698
Śniadowo	9015	2839	2659	5498
Zambrów	984	1940	1955	3895
	141727*	47247	46321	93568

* Przy podliczeniu dołączono mniejsze jednostki miary, dlatego zamiast 141 718 jest 141 727 dziesięcin.

Zródło: APŁ. Ł., sygn. 901 k. 601.

W 1866 r. w skład powiatu łomżyńskiego wchodziły miasta: Łomża, Nowogród, Śniadowo, Wizna i Zambrów, oraz gminy wiejskie: Bożejewo, Chlebotki, Długobórz, Drozdowo, Kossaki, Kupiski, Lubotyń, Miastkowo, Pruski, Puchały, Szczepankowo, Szumowo, Śniadowo i Zam-

¹⁵ W. Jemielity, *Diecezja augustowska czyli sejneńska w latach 1818—1872*, Lublin 1972, s. 19.

brów¹⁶. W 1870 r. wiele małych miast w Królestwie Polskim przemianowano na osady, m.in. Nowogród, Sniadowo, Wiznę i Zambrów. Obszar gmin i liczbę ludności ilustruje tabela 1.

Największy obszar zajmowały gminy Kossaki i Chlebiotki, a gęste zaludnienie cechowało gminę Drozdowo. W tabeli 1 wyodrębniono gminy miejskie Nowogród i Zambrów małe pod względem obszaru, a z dużą liczbą mieszkańców.

Szkoły rządowe

1. Sieć szkolna

Po 1864 r. w administracji cywilnej wprowadzono zamiast parafii podział na gminy (co zostanie zachowane w niniejszym opracowaniu).

W gminie Bożejewo przed 1864 r. szkoła elementarna była jedynie w Wiźnie i wznowiła ona działalność po powstaniu styczniowym. Szkołę w Bronowie utworzono przed 1872 r. i obie istniały do I wojny światowej. W 1899 r. władze szkolne uznały, iż „można otworzyć” szkołę w Zanklewie, co zrealizowano w następnym roku. W spisie z grudnia 1915 r. wymieniono ponadto szkoły w Rutkach i Wierciszewie, założone niedawno.

W gminie Chlebiotki przed i po 1864 r. oraz do 1915 r. znajdowała się tylko jedna szkoła — w Zawadach. W gminie Długobórz przed 1909 r. nie było w ogóle szkoły, a dzieci z jej obszaru uczyły się w pobliskim Zambrowie. W 1913 r. pojawiły się cztery nowe szkoły: w Gardlinie, Laskowcu, Osobnem i Zakrzewie Starym, a w 1915 r. były już tylko dwie: w Gardlinie i Osobnem.

W gminie Drozdowo na początku XIX w. znajdowały się szkoły w Drozdowie i Piątnicy, ale zamknięto je przed 1844 r. Działalność obu szkół wznowiono przed 1869 r. Pod koniec XIX w. istniały ponadto szkoły w Jeziorku i Olszynach; ta druga mieściła się faktycznie we wsi Rakowo Boginie zachowując jednak nazwę „szkoły olszyńskiej”. W styczniu 1914 r. otwarto szkoły w Kalinowie, Niewodowie i drugą w Drozdowie oraz w lutym 1914 r. szkołę w Kossakach. W gminie Kossaki przed 1869 r. utworzono szkoły w Kolakach i Rutkach, gdzie istniały one w pierwszej połowie XIX w. W 1912 r. powstały szkoły w Kałączynie, Modzelach, Szczodruchach i Zaniach.

W gminie Kupiski przed 1869 r. istniały szkoły w Giełczynie, Kupiskach i Mątwyicy. W 1910 r. mieszkańcy Jednaczewa zabiegali o utwo-

¹⁶ Dziennik Praw, t. 66 s. 301.

zenie szkoły w swojej wsi; szkołę tę wymieniono w spisie z 1913 r. W gminie Lubotyń przez cały omawiany okres była tylko jedna szkoła — w Lubotyniu. Od 1912 r. (a może i wcześniej) mieszkańcy gminy czynili starania o nowe szkoły, ale do wojny nie spełnili swoich zamiarów. W gminie Miastkowo przez cały czas znajdowała się również jedna szkoła — w Miastkowie. W gminie Nowogród było podobnie. W 1904 r. w Nowogrodzie otwarto drugą szkołę, dla dziewcząt.

W gminie Puchały w 1867 r. powstała szkoła w Puchałach i jako jedyna pozostała do I wojny światowej. W gminie Szczepankowo po 1864 r. wznowiono szkołę w Szczepankowie. W 1910 r. mieszkańcy gminy podjęli uchwałę o utworzeniu nowej szkoły; w spisie z 1913 r. wymieniono szkołę w Sławcu. W gminie Szumowo przed 1869 r. istniały szkoły w Pęchratce, Srebrnej, Srebrnym Borku i Szumowie. Te cztery szkoły przetrwały do 1915 r.

W gminie Śniadowo po 1864 r. wznowiła pracę dawna szkoła w Śniadowie i pozostała jedyną szkołą państwową do I wojny światowej. W gminie Zambrów przed i po 1864 r. istniała szkoła chrześcijańska, a po powstaniu styczniowym założono szkołę żydowską. W 1902 r. otwarto szkołę żeńską chrześcijańską. Do szkół w Zambrowie uczęszczały także dzieci z gminy Długobórz.

W 1898 r. na 29 szkół w powiecie łomżyńskim, „szkoły gminne” były w Drozdowie, Jeziorku, Lubotyniu, Miastkowie, Nowogrodzie, Olszynach, Piątnicy, Puchałach, Szczepankowie, Szumowie, Śniadowie, Zambrowie i Zawadach; „szkoły wiejskie” w Bronowie, Giełczynie, Kołakach, Kupiskach, Łomżycy, Mątwy, Pęchratce, Rutkach, Srebrnej, Srebrnym Borku i Wiźnie; „szkoły miejskie” (tak je nazwano) w Łomży — męska, żeńska i żydowska; szkoła straży celnej w Piątnicy¹⁷. Z tych szkół męska i żeńska w Łomży oraz straży celnej w Piątnicy były dwuklasowe, pozostałe — jednoklasowe. W 1899 r. władze miejskie widziały potrzebę założenia szkoły dwuklasowej w Zambrowie¹⁸. W Łomży szkoła elementarna istniała przez cały XIX wiek. Pod koniec tego stulecia wyróżniano wspomniane trzy szkoły. W 1904 r. w szkole dla dziewcząt i w szkole żydowskiej były podwójne klasy¹⁹.

¹⁷ APŁŁ [zespół: Powiat łomżyński], sygn. 301, k. 362; sygn. 442 k. 123; sygn. 901 k. 330 n.; sygn. 953 k. 93; sygn. 1001 k. 19, 35; sygn. 1175 k. 8, 48; sygn. 1192 k. 62; sygn. 1250 k. 1; sygn. 1283 k. 13, 14; sygn. 1306 k. 2; sygn. 1333 k. 6, 94, 101; sygn. 1358 k. 13, 131, 171. ArŁm. Sprawozdania z 1898, sygn. II 355 k. 31n. *Pamiętna książka łomżyńskiej guberni 1897*, s. 160. *Obzory łomżyńskiej guberni 1892*, s. 3; 1901 s. 157; 1902 s. 156; 1904 s. 133.

¹⁸ APŁŁ, sygn. 301 k. 367.

¹⁹ APŁN [zespół: Naczelnik powiatu łomżyńskiego 1816—1866] sygn., 53, k. 86; sygn. 54 k. 94; sygn. 55 k. 95; sygn. 56 k. 110; sygn. 58 k. 112; sygn. 60 k.

Szkoły gminne skupiały dzieci z wielu wsi, np. szkoła w Śniadowie z 32 wsi, w Puchałach z 29 wsi, w Miastkowie z 19 wsi, w Szumowie z 15 wsi. Szkoły wiejskie były dla jednej lub kilku wsi, np. do Kupisk chodziły dzieci z 5 wsi, do Łomżycy z 8 wsi, do Mątewicy z 2 wsi, do Pęchratki, Srebrnej i Srebrnego Borku — z jednej wsi²⁰.

W 1899 r. wójt z każdej gminy powiatu łomżyńskiego odpowiadał na postawione mu pytanie odnośnie szkół. W gminie Długobórz widziano potrzebę założenia szkół w Klimaszach dla 180 dzieci, w Krajewie Ćwiklach dla 190 dzieci, w Laskowcu dla 200 dzieci i w Zagrobach Łętownicy dla 160 dzieci; w gminie Drozdowo we wsiach Wyłudzinie i Żelechach; w gminie Szczepankowo we wsiach Sławcu i Uśniku; w gminie Szumowo we wsiach Głęboczu i Ostroźnem. Wójt z Miastkowa sprzeciwiał się tworzeniu nowej szkoły na terenie swojej gminy, wójtowie z Nowogrodu i Śniadowa uważali podobnie, chyba że ludność zechciałaby mieć drugą szkołę w samym Nowogrodzie i Śniadowie²¹. Rząd zebrał dane, ale nic nie uczynił dla zwiększenia liczby szkół.

Poczynając od 1910 r. odbywały się zebrania wiejskie z udziałem wójta. W gminie Kossaki na 825 uprawnionych do głosowania przybyło 618 osób, w gminie Lubotyń na 492 uczestniczyło 339 osób, w gminie Puchały na 552 było 381 gospodarzy. Obecni zobowiązywali się lub nie do składek na budowę domu i na wyposażenie szkoły; liczono głosy i spisywano protokoły. Dzięki tym uchwałom otwarto kilka szkół²².

Nie lepiej przedstawiała się sytuacja szkolnictwa w innych powiatach guberni łomżyńskiej. W 1885 r. na 82 gminy w guberni, w pięciu gminach były po 4 szkoły, w dziesięciu po 3 szkoły, w dwudziestu pięciu po 2 szkoły, w trzydziestu ośmiu po 1 szkole, w czterech gminach nie było żadnej szkoły²³. W 1899 r. w miastach guberni łomżyńskiej potrzebnych było 50 szkół, a istniało 14 chrześcijańskich i 6 żydowskich; na wsiach i w osadach potrzebnych było 416, a istniały 124 szkoły (liczono jedną szkołę dla 60 dzieci w wieku szkolnym)²⁴.

W całym Królestwie Polskim w latach 1864—1869 liczba szkół elementarnych wzrosła z 1060 do 2453, w następnych sześciu latach utwo-

126. APŁ.K [zespół: Komisarz obwodu łomżyńskiego], sygn. 19 k. 531. APB.Z [Archiwum Państwowe w Białymstoku zespół Żandarmerii], sygn. 2. *Obzory z lat 1883—1904*.

²⁰ APŁ.L, sygn. 1192, marzec 1909.

²¹ APŁ.L, sygn. 901 k. 293, 298, 321, 350, 356.

²² APŁ.L, sygn. 1216 k. 1; sygn. 1249 k. 26; sygn. 1250 k. 1; sygn. 1283 k. 13, 14, 15, 18, 24, 25; sygn. 1305 k. 2; sygn. 1306 k. 2.

²³ *Obzor 1885*, s. 69.

²⁴ *Obzor 1899*, s. 162.

rzono zaledwie 55 nowych placówek. W 1900 r. w Królestwie Polskim istniało ponad trzy tysiące szkół jednoklasowych i tylko 96 szkół dwuklasowych²⁵.

2. Uczniowie

W 1899 r. przeprowadzono dokładny spis dzieci w wieku szkolnym, czyli od 8 do 15 lat; zachowało się wiele zestawień z poszczególnych wsi. Obliczono ile dzieci nie uczęszczało w ogóle do szkoły „z powodu odległości” i „z powodu przepełnienia szkoły”. Zagadnienie to ilustruje tabela 2.

Tabela 2. Dzieci w wieku szkolnym w 1899 r.

Gmina	Dzieci w wieku 8-15 lat		Nie chodziły do szkoły z powodu	
	chłopcy	dziewczęta	odległości	przepełnienia
Bożejewo	883	774	605	74
Chlebiotki	370	238	80	—
Długobórz	516	451	674	242
Drozdowo	992	963	427	1715
Kossaki	219	142	108	39
Kupiski	604	575	470	—
Lubotyń	280	261	193	233
Miastkowo	589	503	45	—
Nowogród	314	207	—	—
Puchały	341	370	179	—
Szczepankowo	459	405	432	357
Szumowo	389	326	118	315
Śniadowo	187	177	114	142
Zambrów	604	575	—	342
	6747	5967	3445	3449

Zródło: APŁ. Ł. sygn. 901 k. 601.

Na 12 714 uczyło się 5820 dzieci. Największe możliwości zdobywania wiedzy miały dzieci z miasteczek Nowogród i Zambrów, najmniejsze w gminie Długobórz, w której nie było własnej szkoły, oraz w gminie Drozdowo pomimo istnienia czterech szkół na jej obszarze. Liczba 5820 uczęszczających do szkoły była faktycznie zawyżona, co okaże się w dalszym rozważaniu.

²⁵ R. Kucha, *Oświata...*, s. 32, 48, 49.

Tabela 3. Wiek i liczba uczęszczających do szkoły w listopadzie 1898 r.

Szkoła	Wiek																		Razem		
	7		8		9		10		11		12		13		14		15		ch	dz	
	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz	ch	dz			
Bronowo	—	—	24	2	20	4	12	4	16	3	10	5	14	1	14	1	—	—	120	20	
Drozdowo	—	—	8	4	8	3	16	6	10	5	10	1	2	6	4	3	—	—	58	28	
Giełczyn	5	3	5	1	8	4	7	0	5	0	—	—	—	—	—	—	—	29	9		
Jeziorko	brak danych																				
Kołaki	4	3	7	5	10	4	10	1	9	1	12	1	9	1	10	1	—	—	71	16	
Kupiski	2	1	3	1	5	3	4	3	10	2	8	0	8	0	—	—	—	—	40	10	
Lubotyń	8	1	3	1	4	4	13	6	6	0	24	0	4	0	1	0	—	—	63	12	
Łomża	—	—	10	13	18	4	18	9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	16		
Łomżyca	1	2	6	6	4	4	7	6	4	3	7	1	1	1	1	0	—	—	31	23	
Mątwica	6	2	6	4	8	7	12	1	14	1	8	9	7	0	6	0	—	—	55	15	
Miastkowo	6	1	4	1	3	0	13	1	4	0	8	4	—	—	—	—	—	35	7		
Nowogród	26	11	20	14	18	16	19	9	13	9	14	7	5	0	2	0	—	—	117	26	
Olszyny	—	—	6	2	4	1	16	2	2	1	6	2	4	2	2	0	—	—	40	10	
Pęchratka	brak danych																				
Piątnica	—	—	10	5	11	3	16	3	14	4	16	4	9	2	8	0	—	—	78	21	
Puchały	1	1	2	2	3	3	10	0	15	1	18	2	18	1	4	0	—	—	71	10	
Rutki	11	3	3	6	9	6	6	4	6	3	18	8	12	7	12	3	—	—	77	40	
Srebrna	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	5	24	18	—	—	—	—	45	23	
Srebrny Borek	—	—	4	3	14	2	—	—	—	—	9	6	—	—	—	—	—	—	27	21	
Szczepankowo	11	0	10	0	3	0	5	0	10	0	6	0	10	0	—	—	6	9	61	9	
Śniadowo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	8	19	10	—	—	—	—	59	18	
Szniadowo	brak danych																				
Wizna	—	—	15	1	13	1	20	4	25	9	15	10	8	5	2	1	—	—	98	21	
Zambrów (katol.)	13	4	14	5	10	5	15	3	16	1	13	1	9	1	5	0	5	0	100	20	
Zambrów (żyd.)								5	12	6	50	2	8	3	10	2	0	—	—	18	80
Zawady	2	7	9	4	9	0	6	1	6	0	4	1	1	2	3	1	2	0	42	9	

Zróżdło: APŁ, Ł, sygn. 367 k. 303—398; sygn. 502 k. 133; sygn. 901 k. 313. Obzor 1904; ch — chłopcy, dz. — dziewczęta.

W listopadzie 1898 r. sporządzono spis uczniów według ich wieku z podziałem na chłopców i dziewczęta. Dane z poszczególnych szkół ilustruje tabela 3.

W sumie do szkół w gminach i do szkoły jednoklasowej w Łomży uczęszczało 1523 chłopców i 501 dziewcząt i to w listopadzie.

W tymże 1898 r., kuria biskupia w Sejnach zapytywała proboszczów, ile dzieci chodziło do szkoły z początkiem roku szkolnego i jesienią, ile w zimie, ile z nastaniem wiosny. Oto zestawienie dla poszczególnych szkół: Bronowo?, 73, 10; Drozdowo 50, 80, 50; Giełczyn ?, 37, 7; Kołaki 60, 90, 20; Kupiski ?, 42, 6; Lubotyń 4, 70, 5; Łomża męska 200, żeńska 120; Łomżyca 30, 30, 30; Mątewica 55, 80, 25; Miastkowo 45, 60, 12; Nowogród 80, 137, 57; Puchały ?, 78, 25; Rakowo Boginie 10, 50, 10; Rutki 62, 102, 40; Szczepankowo ?, 72, 20; Śniadowo 0, 100, 50; Wizna 92, 105, 30; Zambrów 120, 120, 60; Zawady 20, 60, 10. W parafii Szumowo „w każdej szkole po około 60, przychodzą późną jesienią i zostają do wiosny”²⁶.

Z 1898 r. zachowało się również zestawienie rządowe, ale tylko dla 22 szkół z powiatu łomżyńskiego. Oto liczba uczniów w poszczególnych miesiącach roku szkolnego: VIII — 257, IX — 641, X — 1152, XI — 1388, XII — 1429, I — 1271, II — 1204, III — 1098, IV — 629, V — 429. Przez jeden rok uczyło się wówczas 461 dzieci, przez dwa lata — 397, przez trzy lata — 364, więcej niż trzy lata chodziło do szkoły 279 dzieci²⁷. Dziesięć lat wcześniej, w 1888 r., pracownik dykcji naukowej łomżyńskiej stwierdził, iż w sierpniu rozpoczęły pracę 52 szkoły, we wrześniu 86 szkół, w październiku 30 szkół²⁸.

W sprawozdaniu do biskupa jeden z księży zaznaczył, iż od lat najmłodszych dzieci pomagały w gospodarstwie. „Mały do lat sześciu pasie indyki i gęsi, starszy do lat dwunastu i więcej ciąga krowę i wołu na postronku po swoich i cudzych miedzach, od tego zajęcia żadna siła moralna odwrócić go nie zdoła”. Pisał dalej, iż zimą kto ma ubranie to chodzi do szkoły, kto zaś nie ma odpowiedniego ubrania, ten ani do szkoły, ani do kościoła nie uczęszcza²⁹.

Wiele dzieci nie uczyło się z powodu odległości do szkoły. Sytuację utrudniała rejonizacja, bowiem dzieci musiały chodzić do szkoły we własnej gminie, nawet gdyby sąsiednia szkoła była bliżej. Wiązało się to z opłatami mieszkańców gminy na rzecz własnej szkoły. Władze administracyjne stwierdzały, iż taki podział szkół był wadliwy. Lepiej

²⁶ ArŁm, sygn. II 355 k. 31 n.

²⁷ *Obzor* 1898, 1902, s. 158.

²⁸ APŁŁ, sygn. 292 k. 79.

²⁹ ArŁm. De catechizatione puerorum, sygn. II 365 k. 20.

byłoby dzielić składki w ramach guberni i pozwalać dzieciom chodzić do bliższych dla nich szkół. Ta opinia nie wpłynęła na zmianę dotychczasowej praktyki. Jednak w powiecie łomżyńskim dzieci z gminy Chlebnotki uczęszczały do własnej szkoły w Zawadach oraz do Rutek w gminie Kossaki. Może nastąpiła umowa między sąsiednimi gminami, lub też, zgodnie z ogólnymi przepisami, rodzice wnieśli dodatkową składkę na szkołę w drugiej gminie³⁰.

Władze szkolne określały liczbę dzieci w szkole prowadzonej przez jednego nauczyciela. W 1897 r. miało być w klasie nie więcej niż 40 dzieci, w 1903 r. — 80 dzieci, a jeśli sala nie mogła tyle pomieścić, to po sześć osób na metr kwadratowy powierzchni. W 1899 r. w guberni łomżyńskiej średnio na szkołę przypadało 85 dzieci, w 1901 r. w klasach było 80—150 uczniów, w 1903 r. zazwyczaj do 90, a niekiedy ponad 100 dzieci. Władze szkolne szczegółowo określały, które dzieci miały pierwszeństwo do korzystania z nauki. Zawsze przyjmowano dzieci pisarzy gminnych i strażników ziemskich, następnie płacących regularnie składki szkolne. Gdyby było ponad 140 dzieci na jednego nauczyciela, można było zatrudnić drugiego nauczyciela lub otworzyć nową szkołę. W 1901 r. na podstawie tego przepisu powstała druga szkoła w Zambrowie, podobnie w 1904 r. na zebraniu gminnym w Nowogrodzie opowiedziano się na rzecz nowej szkoły, a zanim to nastąpi, chłopcy mieli uczyć się przed południem a dziewczęta po południu³¹.

3. Nauczyciele

Jednym z głównych problemów ustawy szkolnej z 1864 r. było wykształcenie znacznej liczby nauczycieli; sprzed powstania styczniowego pozostało ich niewiele i ponadto nie każdy mógł podjąć pracę w szkole z językiem rosyjskim. W 1866 r. ustanowiono trzyletnie kursy pedagogiczne, przeznaczone w zasadzie dla młodzieży pochodzenia chłopskiego. W 1872 r. zmieniono ich nazwę na seminaria nauczycielskie. Seminarium istniały dla ludności polskiej w Jędrzejowie, Łęczycy, Siennicy, Solcu i Wymyślinie, dla unitów w Białej Podlaskiej, dla Litwinów w Wejwerach i dla ewangelików w Warszawie. Ponadto w znacznej liczbie dawały nauczycieli szkoły średnie. Świadectwo ukończenia czterech klas państwowej szkoły średniej i półroczna praktyka w szkole elemen-

³⁰ *Obzor* 1885, s. 69; 1893 s. 79. APŁ.L, sygn. 502 k. 223; sygn. 823 k. 42, 77; sygn. 865 k. 2; sygn. 1003 k. 1; sygn. 1175 k. 4, 48; sygn. 1448 k. 25, 27, 36; sygn. 1192 k. 223.

³¹ A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego 1866—1914*, Białystok 1979, s. 473.

tarnej upoważniały do objęcia stanowiska w charakterze tzw. nauczyciela początkowego³².

Udało się ustalić nazwiska wielu nauczycieli w poszczególnych szkołach. Podane przy nazwiskach daty odnoszą się do czasu potwierdzonego w źródłach, ale nauczyciel mógł pracować wcześniej i pozostać dłużej niż określono.

Bronowo: 1872, 1873 Aleksander Jakobi, 1894—1898 Stanisław Hryniewiecki, 1899—1902 Antoni Tałandzewicz, 1904, 1905 Józef Działtowaś, 1906 Józef Piotrowski, 1912 Hipolit Choromański i Władysław Żukowski, 1914 Anna Stulnin i Władysław Żukowski.

Drozdowo: 1869 Karol Kulesza, 1872 Jan Parciak, 1873 Konstancja Jakubowska, 1874 Emilian Lipiński, 1894 Julia Różycka, 1897—1899 Ludwika Szczuczka, 1899—1904 Edward Budny, 1906 Helena Tarnowiecka, 1912 Franciszek Modliński, 1914 Franciszek Modliński, Michalina Modlińska.

Gardlin: 1914 Czesław Przeszotarski.

Giełczyn: 1869 Jan Liatowski, 1870 Stanisław Kowalewski, 1871 Stanisław Mackiewicz, 1872, 1873 Józef Kadłubowski, 1884 odszedł Hipolit Kuszewski, 1894 Kazimierz Kęsicki, 1897, 1898 Ignacy Nowakowski, 1900 Józef Budnis, 1901 A. Kozłowski, 1901 Barbara Łochtyna, 1901, 1902 Sebastian Milczewski, 1903, 1904 Wacław Parczewski, 1906 Konstanty Ejduk, 1912—1914 Jan Chojnacki.

Jednaczewo: 1912 Ignacy Choromański, 1914 Henryka Pływaczewska.

Jeziorko: 1894 Franciszek Urbaitis, 1897 Józef Jagiełło, 1898 Teodor Budny, 1899 Edward Budny, 1901—1904 Józef Budnis, 1906 Mieczysław Organek, 1912—1914 Piotr Malaszek.

Kalinowo: 1914 Marianna Marczuk.

Kałęczyn: 1914 Władysław Nowoceń, 1915 Brzyskiewicz.

Kołaki: 1869 Władysław Mioduszewski, 1870 Karol Kulesza, 1894—1898 Kazimierz Bańkowski, 1899—1905 Antoni Adomajtis, 1912—1914 Tomasz Wiśniewski.

Kossaki: 1914 Michał Stępień.

Kupiski:; 1869 Łukasz Dekoński, 1870—1873 Adolf Kosiorek, 1873 Balbina Sujkowska, 1879 Emilian Mioduszewski, 1894 Jan Klimenkow, 1897 Symeon Terentiew, 1898, 1899 Antoni Szlapikas, 1901 Józef Czezerda, 1901—1904 Antoni Kozłowski, 1905 Józef Kasperowicz, 1906—1914 Jan Adomajtis.

Laskowiec: 1914 Hipolit Choromański.

Lubotyń: 1869 Sebastian Dąbrowski, 1872 Wojsław Makar, 1873 Franciszek Nasierowski, 1894 Semen Hryniewicz, 1897 Leoncjusz Tom(?), 1898—1903 Józef Kwiesielewicz, 1904—1914 Franciszek Klepacki.

Łomża: męska 2-klasowa — 1894 Sylwester Pieczynis, Ferdynand Gundlach, 1897 dwaj jak wyżej i Jan Żdanowicz, 1898 S. Pieczynis, J. Żdanowicz, August Koch, 1901, Włodzimierz Pawłow, J. Żdanowicz, Jan Emil Gundlach, 1902 ci sami, 1904 Józef Milczewski, J. Grundlach, J. Żdanowicz, 1906 ci sami; żeńska 2-klasowa — 1894 Franciszka Babkina, Olga Wereszaka, 1897 Fr. Babkina, Jadwiga Włodarkiewicz, 1898 te same, 1901 te same, 1902 Barbara Łochtyna, J. Włodarkiewicz, 1904 B. Łochtyna, Julia Soszczenko, 1906 Eugenia Pobiedina, J. Soszczenko; żydowska 2-klasowa — 1894 Hirsz Ukraiński, Lewek Treszczacki, 1897 Wolf

³² R. Kucha, *Oświata...*, s. 27. E. Podgórska, *Szkolnictwo w Łodzi...*, s. 78.

Zusmanowicz, 1898 W. Zusmanowicz, Abram Seirski, 1901 W. Zusmanowicz, Wiera Zusmanowicz, 1902 ci sami, 1904 ci sami, 1906 Wolf Zusmanowicz, Abram Mosiężnik, Sachar Lewiński; gminna 1-klasowa — 1869 Paweł Filatow, 1902 Józef Milczewski, 1904 Józef Kossakowski, 1906 Władysław Butler.

Łomżyca: 1869 Benedykt Jabłoński, 1869 Wilhelm Bender, 1873 Michał Nowicki, 1894 Wiera Krzyżanowska, 1897—1899 Marianna Sarnowicz, 1901—1904 Antoni Szlapikas, 1906 Tomasz Plebański, 1912 Semen Rekus, 1914 Wincenty Ostrowski.

Mątwica: 1872 Wilhelm Bender, 1873 Teodor Szaniawski, 1891 Jan Adamajtis, 1894 Władysław Pędzich, 1897 Jan Adamajtis, 1901—1902 Adolf Tanianis, 1904 Józef Kasperowicz, 1905 Józef Pieczkajtis, 1906 Semen Rekus, 1912 Aleksander Kliszko, 1914 Zygmunt Chrudziński.

Miastkowo: 1869 Wojciech Wądołowski, 1872 Wawrzyniec Sobok, 1873 Hipolit Kurpiewski, 1874 Emilian Mioduszewski, 1894—1899 Stanisław Meller, 1901 Adolf Monapis(?), 1902—1906 Teofil Szablowski, 1912—1914 Zygmunt Rozmysłowicz.

Modzele: 1914 Józef Mielzacki.

Niewodowo: 1914 Bronisława Kurelska.

Nowogród: 1870—1873 Tomasz Pogonowski, 1894 Józef Gils, 1894 Bernatowicz, 1899—1907 Piotr Lewer, 1912 Teofil Szablowski, Ignacy Przetakiewicz, 1914 Michał Ostrowski, I. Przetakiewicz.

Osobne: 1914 Antoni Kurkowski.

Pęchratka: 1869 Józef Jakubowski, 1872—1873 Józef Popławski, 1879 Emilian Mioduszewski, 1894 Tomasz Lewkowicz, 1897—1898 Walerian Godlewski, 1899 Bolesław Malewski, 1901—1903 Konstanty Sosnowski, 1904 Stanisław Grzeszkiewicz, 1906 Michał Krupowicz, 1912—1914 Józef Kuszewski.

Piątnica: 2-klasowa Aleksandrowska — 1894 Michał Parfientiec, Mikołaj Uryskow, 1897 M. Uryskow, Tytus Kryworuczko, 1898 Konstanty Wasilkiewicz, T. Kryworuczko, 1901 K. Wasilkiewicz, Aleksander Pietrowicz, 1902 K. Wasilkiewicz, Aleksy Szachiewicz, 1904 ci sami, 1906 Mikołaj Misiuk, Sylwester Moroz, 1912 M. Misiuk, Mikołaj Sidorow; 1-klasowa — 1869—1871 Aleksander Pytlewski, 1872 Arystarch Wakułowski, 1873 Emilian Lipiński, 1884 Hipolit Kurzewski, 1893 Czajkowski, 1894 Maciej Wróblewski, 1897—1904 Waclaw Butler, 1905, 1906 Ksawery Sokołowski, 1912—1914 Piotr Lewer.

Puchały: 1869—1872 Aleksander Rybiński, 1873 Piotr Lutosławski, 1894 Piotr Lewer, 1897, 1898 Feliks Czajkowski, 1899—1906 Szymon Stanisławowicz, 1909—1914 Bolesław Paderewski.

Rakowo Boginie: 1894 Lew Wrona, 1897—1899 Stanisław Makomaski, 1900—1906 Zygmunt Rozmysłowicz, 1912—1914 Aleksander Jabłoński.

Rutki: 1869—1872 Karol Kuczewski, 1894—1898 Józef Sledziński, 1899 Ignacy Nowakowski, 1901, 1902 Stanisław Makomaski, 1904—1906 Aleksander Kudyrko, 1912—1914 Tomasz Plebański.

Sławiec: 1912—1914 Pius Hryniewicz.

Srebrna: 1869—1872 Adam Jelewicz, 1873 Paweł Kulczyński, 1874 Adam Dziarski, 1877 Jan Bernatowicz, 1894 Adam Dedeka, 1897 Paweł Dachowski, 1898—1900 Tomasz Makswilis, 1901—1904 Jerzy Marczulewicz, 1906 Stanisław Dabulewicz, 1912—1914 Antoni Gawrychowski.

Srebrny Borek: 1869—1872 Karol Tyl, 1873 Adolf Drews, 1876 K. Tyl, 1891—1904 Andrzej Martin, 1906 Michał Szmit, 1912—1914 Oskar Nassut.

Stare Zakrzewo: 1914 Adam Lawski.

Szczepankowo: 1869 Józef Modzelewski, 1870 Władysław Piotrowski, 1872 J. Modzelewski, 1873 Lew Zukowski, 1894—1899 Franciszek Bobiński, 1901—1912 Piotr Faltynowicz, 1914 Ludwik Zareba.

Szczodruchy: 1914 Zofia Osińska.

Szumowo: 1869, 1870 Władysław Podbielski, 1872, 1873 Eugeniusz Mioduszewski, 1894—1897 Melchior Malinowski, 1898 Rudolf Małolepszy, 1899 Konstanty Sosnowski, 1901—1904 Bolesław Malewski, 1906 Karolina Kowalska, 1912 Władysław Skarżyński, 1914 Kazimierz Halicz.

Sniadowo: 1869—1873 Jan Piasecki, 1874 Aleksander Popow, 1894—1914 Jan Czerniewski.

Wierciszewo: 1914 Zofia Witkowska.

Wizna: 1869 Michał Lubowicki, 1870 Michał Sulkowski, 1872 M. Lubowicki, 1873 Józef Kossakowski, 1876 M. Lubowicki, 1894 Władysław Butler, 1897, 1898 Piotr Lewer, 1899—1904 Jan Bernatowicz, 1905—1912 Jan Godlewski, 1912 August Filipp, 1914 Władysław Skarżyński, Anna Skarżyńska; szkoła żydowska — 1912—1914 Fajwel Rubinsztajn.

Zambrów: katolicka — 1869—1872 Paweł Nowowiejski, 1873 Jan Gąsowski, 1894 Tomasz Czermiński, 1897—1912 Wawrzyniec Tomaszewski, 1914 Julian Moczydłowski; żeńska katolicka — 1902—1906 Gabriela Tomaszewska, 1912—1914 Zofia Szmit; szkoła żydowska — 1869—1872 Izaak Białostocki, 1894 Grisz Trejder, 1897, 1898 Izaak Keller, 1899—1902 Abraham Seirski, 1904—1906 Hirs Trzecinko, 1912—1914 Szloma Lew.

Zanie: 1914 Emilia Rymsza.

Zanklewo: 1901 Wiktor Korytkowski, 1902 Antoni Wieliczko, 1904 Bolesław Niersewicz, 1906 Wiktor Tamylewicz, 1912 Jan Wróblewski, 1914 Marianna Brzozowska.

Zawady: 1870 Hieronim Władyszewski, 1872 Zygmunt Watkiewicz, 1894—1898 Teofil Gorzoch, 1899—1902 Antoni Damionajtis, 1904—1906 Antoni Wieliczko, 1912 Bronisław Skarżyński, 1914 Bolesław Puchalski³³.

Do lat osiemdziesiątych nie podawano w *Pamiętnych książkach* poszczególnych szkół; nazwiska autor wyszukiwał z korespondencji i sprawozdań. Dla kolejnych lat drukowano wprawdzie *Pamiętnyje książki*, ale nie wszystkie egzemplarze się zachowały.

W szkolnictwie pracowali prawie wyłącznie mężczyźni, często zmieniali oni swoje miejsce pobytu. Przy kilku nauczycielach podano ich wykształcenie. Józef Budnis i Sebastian Milczewski z Giełczyna oraz Zygmunt Rozmysłowicz z Rakowa Boginie ukończyli seminarium w Wejwerach, Antoni Kozłowski z Giełczyna odbył kurs w Wymyślinie, Emi-

³³ APŁŁ, sygn. 190 k. 1; sygn. 326 k. 1; sygn. 502 k. 163; sygn. 619 k. 72; sygn. 650 k. 13; sygn. 867 k. 395, 553; sygn. 901 k. 172, 337, 541, 602, 632, 795, 838; sygn. 1001 k. 6, 9, 11, 18, 19, 22, 29, 32, 33, 41; sygn. 1003 k. 32, 33; sygn. 1061 k. 110; sygn. 1116 k. 69, 72, 100, 109, 117, 147, 155, 195, 221, 329; sygn. 1137 k. 144; sygn. 1175 k. 8, 18, 28, 121; sygn. 1192 k. 16; sygn. 1257 k. 32, 64; sygn. 1358 k. 37, 39, 125, 131, 148; sygn. 1408 k. 13, 24, 55; sygn. 1444 k. 15; sygn. 2100 k. 228; sygn. 2682 k. 195; sygn. 2686 k. 1; sygn. 2701 k. 2; sygn. 2703 k. 2, 12; sygn. 2708 k. 4, 6; sygn. 2709 k. 1.

lian Lipiński ubiegał się o pracę w szkolnictwie mając ukończone cztery klasy gimnazjum w Łomży, Stanisław Mackiewicz uczył w Gielczynie mając zaliczone cztery klasy gimnazjum w Suwałkach. Dwaj ostatni ubiegali się o przejście na etat urzędnika w powiecie. W 1908 r. na 186 nauczycieli w publicznych szkołach elementarnych guberni łomżyńskiej, 107 miało ukończone seminarium nauczycielskie, 30 — różne kursy, 45 zdało egzamin, a 4 było w ogóle bez kwalifikacji³⁴. Dla mniej przygotowanych organizowano kursy wakacyjne. W 1903 r. zaproszono do Łomży na 15 sierpnia 40 nauczycieli, zapewniając im zwrot kosztów³⁵.

4. Nauczanie

Rok szkolny winien był rozpoczynać się 15 sierpnia i trwać do 30 czerwca. W 1884 r. kuria biskupia przekazała księżom pismo dyrekcji naukowej zawierające życzenie, by powiadamiali z ambon o terminie rozpoczęcia roku szkolnego³⁶.

W szkole jednoklasowej uczono religii, języka rosyjskiego, nieco języka polskiego, matematyki, zapoznawano z miarami, wagami oraz pieniędzmi używanymi w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim. W szkole dwuklasowej dochodziły praktyczne wiadomości o gospodarstwie wiejskim, rachunkowości, rzemiośle i o miejscowych gałęziach przemysłu. Uczniowie dwuklasowej szkoły w Łomży o profilu stolarskim wykonywali na sprzedaż różne sprzęty drewniane, uczniowie szkoły rzemieślniczej „Aleksandrowskiej” w Piątnicy też sprzedawali swoje wyroby³⁷.

Przy końcu roku szkolnego odbywały się egzaminy w obecności komisji. W 1897 r. dyrekcja szkolna przypomniła nauczycielom o nadsyłaniu terminu tych sprawdzianów. Z licznych odpowiedzi nauczycieli wynika, iż była duża rozpiętość czasu dla poszczególnych szkół, od 9 maja do 17 czerwca³⁸. Ogólnie stwierdzano, że postępy dzieci wiejskich były słabe, a dzieci w miastach lepsze³⁹, oraz że nauczyciele rosyjscy uczyli gorzej⁴⁰.

³⁴ APŁ.Ł, sygn. 63 k. 3, 6; sygn. 100 k. 6; sygn. 953 k. 60, 68; sygn. 979 k. 185, 186; A. Dobroński, *Szkolnictwo...*, s. 130.

³⁵ APŁ.Ł, sygn. 1061 k. 114; sygn. 2100 k. 228.

³⁶ ArŁm, sygn. II 355 k. 31, 341.

³⁷ ArŁm, Wizytacja parafii Lubotyń 1874, sygn. I 243 k. 2. *Obzor* 1902, s. 159; 1904 s. 135.

³⁸ APŁ.Ł, sygn. 1030 k. 19 n.

³⁹ *Obzor* 1902, s. 58.

⁴⁰ APB.Z, sygn. 3 k. 11, rok 1889.

Wśród przedmiotów szkolnych na pierwszym miejscu wymieniano religię. Przed powstaniem styczniowym uczyli jej księża, po 1864 r. całkowicie odsunięto duchowieństwo od szkolnictwa. W 1876 r. warszawski generał-gubernator przypominał, iż „sprawy szkół pod żadnym pozorem nie podlegają przewodnictwu lub jakimkolwiek wpływowi duchowieństwa”. Dosyć często religii katolickiej uczyli ewangelicy i prawosławni, którzy byli nauczycielami innych przedmiotów w szkole. Dopiero w 1892 r. Petersburg przychylił się do próśb włościan i przed księżmi otwarły się progi szkolne. Jednak w wielu szkołach w dalszym ciągu wykładali religię miejscowi nauczyciele⁴¹.

Przed i po lekcjach dzieci odmawiały modlitwę, w której wymieniały imię cara. Po wydarzeniach z 1905 r. starano się wprowadzić do modlitwy inną treść. W związku z tym w 1907 r. generał-gubernator warszawski przesłał okólnik do biskupów, aby ci zobowiązali księży prefektów do zachowania dawnej formuły modlitwy⁴². Ze swojej strony władze cywilne kontrolowały postępowanie w poszczególnych szkołach⁴³.

Szczególną datę w dziejach szkolnictwa stanowił rok 1905. W lutym starszy strażnik powiadomił nadrzędne władze, iż w Łomżycy przybyli do szkoły rodzice — 40 osób, wyrazili sprzeciw wobec nauczania w języku rosyjskim i zabrali swoje dzieci. W Drozdowie rodzice przedstawili żądania: nauki w języku polskim, zmiany nauczyciela, dopuszczenia księdza do wykładania religii, swobody zakładania szkół; starszy strażnik wymienił z nazwiska 24 osoby. Zachowały się sprawozdania wójtów wszystkich gmin w powiecie łomżyńskim. Rodzice z Drozdowa za swoje postępowanie zostali ukarani wysokimi grzywnami⁴⁴.

5. Budynki szkolne

Dane o budynkach szkolnych pochodzą głównie z końca XIX w. W sprawozdaniach podawano datę istniejącej wówczas szkoły, co pozwoliło ustalić czas jej budowy.

Bronowo — murowana w 1892 r., nadbudowa drewniana; pochodziła z 1899 r.

Giełczyn — w 1901 r. ramy okienne były spróchniałe, brakowało drzwi, w 1907 r. wiosną i jesienią teren podmywała woda, należało wyszukać inny budynek.

⁴¹ ArŁm, sygn. II 355 k. 329—339. H. Konic, *Kartka...*, s. 132, 134.

⁴² ArŁm, Akta Akcji Katolickiej od 1906, sygn. II 367. Archiwum Parafialne w Dąbrówce. Rozporządzenia 1894—1913, k. 144.

⁴³ APŁP, sygn. 64 k. 22.

⁴⁴ APŁŁ, sygn. 1116 k. 34—215; syng. 1137 k. 120.

Jeziorko — do 1907 r. budynek wynajmowano za 50 rubli rocznie, był ciasny i nieodpowiedni.

Kołaki — wzniesiona w 1892 r. z drewna. W 1904 r. gmina zebrała pieniądze na budowę nowej szkoły, w 1909 r. jeszcze nie rozpoczęto jej wznoszenia.

Kupiski — zbudowana w 1865 r. z drewna, w 1902 r. wskazywano potrzebę budowy nowej; w 1910 r. była ta sama, kryta słomą.

Lubotyń — zbudowana w 1866 r. z drewna, w 1897 r. uznano ją za nieodpowiednią, w 1911 r. nie rozpoczęto wznoszenia nowej, chociaż od kilku lat toczyła się korespondencja w tej sprawie.

Łomżyca — zbudowana w 1867 r. z drewna, w 1906 r. wystawiono nową.

Mątewica — murowana w 1898 r.

Miastkowo — zbudowana w 1882 r. z drewna o trzech pokojach i kuchni, służyła przez kolejne lata.

Nowogród — zbudowana około 1875 r.

Pęchratka — dom prywatny zbudowany w 1880 r., sala szkolna o 4 m², zaduch, okna wychodziły na podwórze gospodarskie.

Piątnica — w 1905 r. w domu prywatnym ciasnym i wilgotnym. W 1910 r. zbudowano za 2360 rs szkołę drewnianą.

Puchały — zbudowana w 1886 r. z drewna, w 1902 r. ciasna i nieodpowiednia, wyrażano chęć wzniesienia nowej.

Rakowo Boginie — w 1900 r. w domu prywatnym ciasnym, po dwu latach przeniesiono się do innego domu, także prywatnego.

Rutki — zbudowana w 1897 r. z drewna, pięć lat potem wymagała remontu i krycia dachu, z winy budowniczych.

Sławiec — zbudowana w 1911 r. z drewna.

Srebrna — zbudowana w 1870 r., po trzydziestu latach była nieodpowiednia, widziano potrzebę budowy nowej.

Srebrny Borek — zbudowana w 1870 r. z drewna, w 1900 r. była zrujnowana.

Szczepankowo — murowana w 1893 r. za 3000 rs.

Szumowo — drewniana, wzniesiona w 1898 r.

Śniadowo — murowana w 1888 r.

Wizna — drewniana zbudowana w 1877 r.

Zambrów — zbudowana w 1860 r., nowa w 1899 r. za 4000 rs; szkoła żydowska była w domu prywatnym.

Zanklewo — murowana w 1900 r., rząd dał 1300 rs.

Zawady — drewniana z 1870 r., nowa drewniana z 1907 r.⁴⁵

Budynki szkolne należały do gminy, bądź wynajmowano od gospodarzy jeden pokój. W 1899 r. do drugiej grupy należały szkoły w Drozdowie, Jeziorku, Rakowie Boginiach, Piątnicy i Zambrowie; w 1905 r. w tych samych miejscowościach i w Mątewicy⁴⁶.

⁴⁵ APŁŁ, sygn. 901 k. 298—367; sygn. 953 k. 93; sygn. 979 k. 30—168; sygn. 1030 k. 6; sygn. 1059 k. 40; sygn. 1116 k. 72, 134; sygn. 1175 k. 29, 31, 127; sygn. 1192 k. 43, 288; sygn. 1249 k. 5; sygn. 1283 k. 1, 7, 10; sygn. 2100 k. 228—262; sygn. 2469 k. 7, 25, 131; sygn. 2494 k. 94—125.

⁴⁶ APŁŁ, sygn. 901 k. 541; sygn. 1088 k. 39.

Gorzej było w latach wcześniejszych. W pierwszych miesiącach 1864 r. zaledwie 57 szkół w Królestwie Polskim posiadało własne lokale, a 1003 szkoły mieściły się w wynajętych zabudowaniach. W 1869 r. wśród 2453 szkół elementarnych, 1365 miały własne budynki, 789 — wynajęte, a 367 nie dysponowały żadnymi i można przypuszczać, iż wcale nie funkcjonowały. W guberni łomżyńskiej własne budynki miało wówczas 56 szkół, wynajęte — 74, brakowało lokalu w 16⁴⁷.

Troska o potrzeby materialne szkół spoczywała na wójcie gminy. W 1884 r. gubernator powiadamiał naczelników powiatów, iż wielu wójtów nie dbało o remont szkół, o mieszkanie dla nauczycieli, o zgromadzenie opału. Niech więc naczelnicy zobowiążą wójtów, by lepiej spełniali swoje obowiązki. W Zawadach brakowało stołu, krzesła i zegara ściennego⁴⁸. W 1899 r. na ankietowanych 147 szkół w guberni łomżyńskiej, w 102 ławki nie były przystosowane do wieku dzieci, tylko 8 szkół miało odpowiednie oświetlenie, w 82 szkołach na jednego ucznia przypadało mniej przestrzeni niż przewidywały ówczesne normy⁴⁹.

6. Utrzymanie

Przy utrzymaniu szkół ujawnił się ich podział na wiejskie, gminne i miejskie. Pierwszy typ szkół utrzymywali w całości sami mieszkańcy, przy szkołach gminnych i miejskich korzystano częściowo z pomocy państwa, chociaż główny ciężar spoczywał na miejscowej ludności. Podstawą określenia składki indywidualnej była ilość ziemi ornej, więc na wsiach szkołę opłacali bogaci chłopci i właściciele folwarków, ich też dzieci miały pierwszeństwo w pobieraniu nauki⁵⁰.

W 1899 r. w powiecie łomżyńskim obowiązywały następujące składki na szkoły: 105 rs Pęchatka, 186 Srebrny Borek, 192 Srebrna (wszystkie trzy szkoły dla jednej wsi), 248 Szumowo, 272 Gielczyn, 273 Kupiski, 287 Mątewica, 305 Łomżyca, 320 Zawady, 328 Drozdowo, 330 Lubotyń, 337 Rutki, 345 Olszyny, 355 Kołaki, 362 Jezioro, 418 Miastkowo, 423 Bronowo, 427 Nowogród, 453 Szczepankowo, 455 Puchały, 460 Śniadowo, 501, Piątnica, 525 Wizna, 567 Zambrów, 841 Zambrów⁵¹. W każdej więc szkole wielkość składki była inna. Zachowało się szereg spisów wioskowych z uwzględnieniem wysokości składki⁵². Nie wszy-

⁴⁷ R. Kucha, *Oświata...*, s. 63.

⁴⁸ APŁ.Ł, sygn. 190 k. 3, 4, 11, 12.

⁴⁹ „Echa Płockie i Łomżyńskie” nr 99, z. 13 XII 1899.

⁵⁰ R. Kucha, *Oświata...*, s. 42.

⁵¹ APŁ.Ł, sygn. 901 k. 541.

⁵² APŁ.Ł, sygn. 210 k. 44, 45, 48; sygn. 249 k. 100, 108.

scy mieszkańcy wnosili opłaty, np. w Nowogrodzie na 122 dzieci szkolnych, rodzice 32 uczniów zalegali po 90 kopiejek. Nauczyciel tej szkoły prosił naczelnika powiatu o interwencję⁵³.

W 1899 r. pomoc rządowa dla poszczególnych szkół była następująca: 5 rs Śniadowo, 10 Kołaki i Puchały, 15 Jeziorko, Miastkowo i Rutki, 20 Olszyny, 32 Drozdowo, 40 Lubotyń, Kupiski i Łomżyca, 45 Giełczyn, 60 Srebrny Borek, 65 Zawady, 70 Mątewica, 96 Szumowo, 140 Srebrna i 185 Pęchratka. Nic nie otrzymywały szkoły: Bronowo, Nowogród, Piątnica, Szczepankowo, Wizna, Zambrów — katolicka i Zambrów — żydowska⁵⁴.

W 1909 r. skarb państwa przejął na siebie obowiązek dofinansowania części szkół. W dwa lata potem w powiecie łomżyńskim pomoc ta była następująca: 40 rs Nowogród I, 53 Piątnica, 60 Szczepankowo, 65 Śniadowo, 95 Miastkowo, 105 Jeziorko, 110 Zambrów kat. i Zambrów żyd., 115 Zawady, 120 Puchały, 140 Szumowo, 150 Lubotyń, 169 Srebrna, 170 Kossaki, 175 Rutki, 190 Pęchratka, 192 Drozdowo, 210 Kupiski, Łomżyca i Mątewica, 215 Giełczyn, 249 Olszyny, 235 Zanklewo, 260 Nowogród II, 300 Wizna i 347 Bronowo⁵⁵.

Uposażenie szkół stanowiła ponadto „ziemia” o następującej powierzchni: 0,200 przętów Jeziorko, 0,30 przętów Bronowo, 1 mórg Drozdowo, Mątewica, Olszyny i Zawady, 1,22 — Szczepankowo, 1,150 — Kołaki, Pęchratka, Srebrna, Srebrny Borek, Wizna i Zambrów, 1,200 — Piątnica, 1,241 — Kupiski, 1,284 — Łomżyca, 1,350 — Giełczyn, 2 morgi — Puchały, 2,134 — Śniadowo, 2,144 — Nowogród, 3,150 — Miastkowo, 3 i pół — Szumowo, 5,104 — Rutki, 8,234 — Lubotyń; druga szkoła w Zambrowie nie posiadała ziemi. Kilka szkół otrzymywało przydział drewna na opał w ilości od 3 do 12 m³, mianowicie: Nowogród, Pęchratka, Srebrna, Srebrny Borek, Szumowo i Śniadowo⁵⁶.

Do podstawowych wydatków należała pensja nauczycieli. W 1899 r. wynosiła ona dla szkół: 180 rs Olszyny, 200 Bronowo, Drozdowo, Giełczyn, Kołaki, Kupiski, Łomżyca, Pęchratka, Rutki, Srebrna i Srebrny Borek, 230 Mątewica, 250 Jeziorko, Lubotyń, Puchały, Szumowo, Zambrów i Zawady, 280 Miastkowo, 300 Nowogród, Śniadowo i Wizna, 307 Piątnica, 400 Zambrów⁵⁷. Istniała przeto znaczna rozpiętość między uposażeniem nauczycieli. Do szkoły w Olszynie o pensji 180 rs nie chciał pójść nauczyciel Bogdan Nowicki. Władza szkolna prosiła wów-

⁵³ APŁŁ, sygn. 979 k. 216—224.

⁵⁴ APŁŁ, sygn. 901 k. 541; sygn. 967 k. 105.

⁵⁵ APŁŁ, sygn. 1257 k. 47. R. Kucha, *Oświata...*, s. 37.

⁵⁶ APŁŁ, sygn. 901 k. 541, rok 1899.

⁵⁷ Tamże, k. 541.

czas naczelnika powiatu o podwyższenie pensji przynajmniej do 200 rs, co też naczelnik uczynił⁵⁸.

Kolejną pozycję w wydatkach zajmowała pensja stróża, najmniej 20 rs w Piątnicy, najwięcej 100 rs w Zambrowie przy szkole dwuklasowej, przeważnie 40 rs w innych szkołach⁵⁹. Wśród innych wydatków podawano: na zakup drewna — 30 rs Pęczratka, 45 Kołaki, 50 Piątnica i Srebrna, 53 Srebrny Borek, 55 Gielczyn, Kupiski, Łomżyca i Mątwa, 56 Szumowo, 60 Drozdowo, Jeziorko, Lubotyń, Olszyny i Rutki, 65 Zawady, 70 Szczepankowo, 75 Kołaki, Miastkowo i Puchały, 85 Bronowo, 90 Śniadowo i Wizna, 100 Zambrów i 120 druga Zambrów; na bibliotekę — od 7 rs do 25 rs w poszczególnych szkołach; na materiały piśmienne — od 4 rs do 10 rs; na korespondencję od 1 rs do 27 rs. Mieszkanie dla nauczyciela wynajmowano za 50 rs w Drozdowie, Jeziorku i Olszynch, za 102 rs w Piątnicy i za 120 rs w Zambrowie⁶⁰.

Inne szkoły

1. Szkoły tajne

W pierwszej połowie XIX w. obok szkół elementarnych, podległych władzy szkolnej, istniało w okresie zimowym nauczanie domowe. Rodzice opłacali przygodnego nauczyciela, tak zwanego dyrektora, i według kolejności udostępniali do nauki własne domy⁶¹.

W ukazie z 1864 r. całe szkolnictwo poddano kontroli rządowej i zabraniano wyraźnie nauczania dzieci przez nieupoważnionych do tego nauczycieli. Wydaje się, że bezpośrednio po powstaniu styczniowym nie szykanowano prywatnej formy nauczania. Wyraźne wystąpienia władz przeciw „szkołom tajnym” pojawiły się w 1882 r., a przy wymierzaniu kar pieniężnych powoływano się na rozporządzenie aż z 18 I 1841 r.⁶² Bardziej szczegółowe wytyczne zawierało rozporządzenie z 2 IV 1892 r. i obowiązywało ono do 1906 r.⁶³

Władze administracyjne skrupulatnie trzymały się przepisów z 1892 r., o czym świadczy korespondencja księży ze swoimi przełożonymi.

⁵⁸ APŁ.Ł, sygn. 953 k. 60; sygn. 1088 k. 39.

⁵⁹ APŁ.Ł, sygn. 1088 k. 39.

⁶⁰ APŁ.Ł, sygn. 901 k. 541; sygn. 1088 k. 39; sygn. 442 k. 91; sygn. 502 k. 25.

⁶¹ W. Jemielity, *Parafialne szkoły...*, s. 242.

⁶² APŁ.Ł, sygn. 190 k. 130.

⁶³ APŁ.Ł, sygn. 979 k. 208. APŁ.P, sygn. 137 k. 1—12.

Biskup A. Baranowski nakazał zbierać dzieci dwa razy w tygodniu przez cały rok, aby przygotować je do pierwszej komunii. Księża wskazywali, iż nie było to możliwe zimą, dzieci bowiem nie miały ciepłych ubrań, by wytrwać w zimnym kościele. „Potrzebny byłby oddzielny dom ogrzewany, ale z drugiej strony rozporządzenie Najwyższe na to nie pozwala grożąc za prywatne nauczanie surowymi karami”⁶⁴.

Takowe kary rzeczywiście wymierzano. Zachowało się wiele nakazów płatniczych na nazwiska prywatnych nauczycieli. W latach 1884—1899 prawie zawsze wymierzano sumę 22,50 rs⁶⁵. Od 1901 r. sumy były większe z możliwością zamiany na więzienie. Dawid Kosalko z Giełczyna miał zapłacić 40 rs albo pójść na 10 dni do aresztu, Teofil Szczepanowski z Rakowa Czach — 50 rs lub dwa tygodnie aresztu, Wiktor Wysocki z Kossak — 40 rs lub 10 dni aresztu⁶⁶. W 1884 r. Julian Krasuski z Truszk nie mógł zapłacić kary i umorzono mu ją, natomiast za Józefa Nagórskiego z Grądów w gminie Miastkowo wójt zebrał pieniądze od mieszkańców wsi⁶⁷.

Pomimo dyskrecji ze strony rodziców i dzieci, władze administracyjne dowiadywały się o istnieniu takich szkół tajnych, głównie przez żandarmów. Starszy strażnik odkrył szkołę we wsi Kalinowo Basie, inny — w Ciborach Kołaczkach i Baczach Suchych. W swoich raportach podawali oni nazwisko nauczyciela, u kogo odbywała się nauka, liczbę dzieci, a nawet ich nazwiska⁶⁸.

W oficjalnych *Obzorach guberni łomżyńskiej* nie pomijano tego zagadnienia. W 1885 r. stwierdzono, iż dzieci uczą się także w szkołach tajnych; w 1893 r. — wzrósł autorytet szkoły rządowej, wskutek czego zmalała liczba szkół tajnych; w 1897 r. — do tajnego nauczania wprowadzono język rosyjski, a w 1902 r. — mieszkańcy chcieli otworzyć szkoły publiczne. Przedstawili nauczycieli bez państwowych kwalifikacji, na co władze szkolne nie wyraziły zgody. Decyzja taka spowodowała zwiększenie się liczby szkół tajnych, a policja szukała winnych⁶⁹.

⁶⁴ ArŁm, sygn. II 365 k. 123, Suwałki 27 XII 1901.

⁶⁵ APŁŁ, sygn. 190 k. 178, 217, 321; sygn. 199 k. 2, 4; sygn. 261 k. 12—29; sygn. 867 k. 378—592; sygn. 901 k. 194—203, 406—607; sygn. 953 k. 34; sygn. 979 k. 137, 236, 276.

⁶⁶ APŁŁ, sygn. 979 k. 208—275; sygn. 1030 k. 85, 281; sygn. 1088 k. 56, 107—112.

⁶⁷ APŁŁ, sygn. 190 k. 4, 178, 217, 321.

⁶⁸ APŁŁ, sygn. 261 k. 14, 17; sygn. 292 k. 8; sygn. 321 k. 28, 38; sygn. 304 k. 2—18.

⁶⁹ *Obzory* 1885, s. 69; 1893 s. 78; 1897 s. 75; 1902 s. 156.

2. Szkoły Polskiej Macierzy Szkolnej

W marcu 1906 r. władze carskie wyraziły zgodę na legalizację działalności wielu organizacji i stowarzyszeń oświatowych. Jako jedna z pierwszych uzyskała prawa oficjalnego działania Polska Macierz Szkolna⁷⁰.

22 IX 1906 r. gubernator łomżyński poinformował naczelników powiatów, iż w Królestwie Polskim można zakładać koła PMS. W trzy dni potem takie koło powstało w Łomży. W ramach statutu przysługiwało mu zakładanie, utrzymanie i popieranie: ochronek, szkół ludowych, kursów dla dorosłych i analfabetów, szkół ochraniarskich i seminariów nauczycielskich, czytelni ludowych i bibliotek, szkół średnich i wyższych wszelkich typów. W 1907 r. rząd polecił rozwiązać koła PMS. Gubernator łomżyński powiadomił o tym naczelników powiatów 4 grudnia t.r.⁷¹

W 1906 r. założono oddziały PMS w Łomży, Nowogrodzie, Śniadowie, Zambrowie i zapewne w innych miejscowościach⁷². Do tej pracy czynnie włączyli się księża. W lutym 1906 r. na konferencji kapituły i dziekanów postanowiono zakładać przy parafiach szkoły jednoklasowe z polskim językiem nauczania⁷³. Zarządzający diecezją sejneńską ks. J. Antonowicz pisał w grudniu 1906 r.: „zalecam duchowieństwu, iżby i samo zapisywało się do liczby członków Macierzy oraz popierało jej prace zachęcając wiernych do należenia do tej pożytecznej instytucji”⁷⁴.

Trudno jest dokładnie stwierdzić, ile szkół Polskiej Macierzy Szkolnej założono w powiecie łomżyńskim. Strażnicy z niektórych gmin powiadamiali władze nadrzędne o „szkołach narodowych” w swoim okręgu, mianowicie w miejscowościach: Bacze Suche, Drogoszewo, Jednaczewo, Konarzyce, Konopki, Kossaki Nadbielne, Koty, Łady Borowe, Łady Polne, Nowogród, Poryte Jabłoń, Pniewo, Siemień Nadrzeczny, Stara Łomża, Tarnowo, Śniadowo, Wizna i Zbrzeźnica. Strażnicy podawali liczbę dzieci, nazwisko nauczyciela i u kogo mieściła się szkoła⁷⁵. Wydaje się, iż w niektórych z wymienionych miejscowości ujawniły się dotychczas „tajne szkoły”. Po rozwiązaniu PMS przez rząd, szkoły te zapewne nadal działały, ale w ukryciu.

⁷⁰ R. Kucha, *Oświata...*, s. 35.

⁷¹ APŁ.P, sygn. 166 k. 1—18.

⁷² APŁ.S [zespół: Strażnik ziemski łomżyński], sygn. 201 k. 112—270.

⁷³ ArŁm. Rozporządzenia konsystorza 1905—1907, sygn. II 77 k. 6. Sejny 13 II 1906.

⁷⁴ ArŁm, sygn. II 367 Sejny 11 XII 1906.

⁷⁵ APŁ.S, sygn. 201 k. 83—127.

3. Szkoły żydowskie

W 1883 r. w guberni łomżyńskiej były następujące wyznania: katolicy 467 386 osób, żydzi 87 149 osób, ewangelicy 772 osoby, prawosławni 1202 osoby, raskolnicy 76 osób i jeden mahometanin⁷⁶. Żydzi stanowili więc liczną grupę, skupioną głównie w miasteczkach. W Nowogrodzie dzieci polskich było 251, a żydowskich 297, w Piątnicy — polskich 247, żydowskich 257⁷⁷. W nielicznych szkołach powiatu łomżyńskiego uczyły się razem dzieci obu narodowości. W Nowogrodzie dzieci żydowskie gromadziły się w tym samym budynku, ale po południu, w Łomży i Zambrowie istniały odrębne szkoły żydowskie.

W 1885 r. w całej guberni łomżyńskiej naliczono 11 szkół żydowskich z 574 uczniami, w tym 166 chłopców. Obok tych nielicznych szkół publicznych istniała szeroko rozbudowana sieć szkół wyznaniowych zwanych chederami. Rząd zezwalał na ich otwarcie, bowiem wychowywano tam w duchu religijnym, w poszanowaniu dla władzy, a do programów wprowadzano język rosyjski. Trudno uznać chedery za szkoły w ścisłym znaczeniu tego słowa. Uczono tam głównie katechizmu, a dzieci (chłopcy) przebywały razem często od 8 rano do 10 wieczorem⁷⁸. W 1882 r. rząd zezwolił wykładać w chederach program zbliżony do normalnych szkół i niektóre chedery zbliżyły się do poziomu szkół publicznych, lecz w 1912 r. odwołano dane zezwolenie⁷⁹.

W poszczególnych chederach było po około 10 chłopców. W 1901 r. w samej Piątnicy zarejestrowano 9 ośrodków z liczbą dzieci w każdym od 6 do 16, w Nowogrodzie 9 chederów skupiało 96 chłopców, w Zambrowie w 16 chederach było 160 chłopców. Zachowało się wiele zezwoleń wydawanych właścicielom tego rodzaju szkół na terenie powiatu łomżyńskiego⁸⁰.

Zakończenie

Według wyliczeń oficjalnych, w 1881 r. jeden uczeń stopnia podstawowego przypadał na 79 mieszkańców guberni łomżyńskiej, jedna uczennica na 229, a jedna szkoła na 2,9 tys. osób. W 1909 r. w tejże guberni

⁷⁶ *Obzor* 1883, s. 8.

⁷⁷ APŁ.Ł, sygn. 901 k. 303, 348.

⁷⁸ *Obzor* 1885, s. 71; 1898 s. 183. E. Podgórska, *Szkolnictwo...*, s. 115.

⁷⁹ APŁ.Ł, sygn. 1448 k. 98; APŁ.P, sygn. 137 k. 15.

⁸⁰ APŁ.Ł, sygn. 979 k. 86—129; sygn. 1257 k. 9—27; sygn. 1448 k. 98; sygn. 1647 k. 8, 9.

uczyło się 9,7 dzieci wiejskich i 16,5 miejskich na tysiąc mieszkańców. Spis 1897 r. ujawnił, że w omawianej guberni umiało czytać 29,6% ludności⁸¹.

Powiat łomżyński nie wyróżniał się niczym w porównaniu z innymi powiatami swojej guberni. Sytuację szkolnictwa na jego obszarze można uznać za typową dla końca XIX i początku XX w. w Królestwie Polskim.

⁸¹ A. Dobroński, *Infrastruktura...*, s. 468, 473; tenże, *Szkolnictwo* s. 107. *Obzór* 1899, s. 162; 1901, s. 152, oraz prace W. Jemielitego cytowane na s. 7.